

Chapter - 13

૨૬૪

પાં ૬ : ૩:

૫ ૬ ૨ ૭ : ૧૩ :

:- પંથની ભજનશૃષ્ટિ :-

ભજન સાહિત્યનું સ્વરૂપ જોઈએ તો એમાં અનેક પંથોને વિચારધારાનું તત્ત્વ સંમીલિત છે. પંથપ્રવાહનનાં તીર્થો એવા મુખ્ય જણ માર્ગોની વાણી ભજનિકોની દુનિવામાં પ્રચલિત છે. : ૧: મહામાર્ગ, ૨. નાથયોગ, ૩. સંતપરંપરા (હિંગલ-નિર્ગુણ). ભજનધારાના આ જણ મુખ્ય પાટના સર્જકો વિશે એમાં પ્રદાન કરનારાઓ અને હવે આ પ્રકરણમાં સમગ્રમાં ચર્ચા કરીશું. એમાં મહામાર્ગ, નાથયોગ, ને સંતપરંપરાની ભજનશૃષ્ટિનો આપ પ્રકટ કરવાની દૃષ્ટિ છે.

૧: મહામાર્ગ - નિજાર-નિનિયા ધર્મ-બીજધર્મની ભજનશૃષ્ટિ:

મહામાર્ગ તો મહાતુલાનો માર્ગ છે. એના અનુયાયીઓ શુરશક્તી છે ને ન્યોતની ચારાધના કરનાર છે. સકતો પાટપરની અર્જક ન્યોતનું દર્શન નિરંજનદીપ્તિ જેવું ગણીને ચાનંદની સમાધિમાં આત્માનો પરમાત્મામાં લય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. મહાયાન કે વજ્રયાન સાધનામાં મહામાર્ગનું મૂળી ખો છે. કદાચ એથી પણ આગળ મહામાર્ગના તત્ત્વો અલિપ્તાચીન સિવ-શક્તીની ઇવનપ્રણાલી સુધી લંબાતા હોય અને એમાં વિહીન થઈ જતા હોય એ અસંભવિત નથી.

સત્ય એ દરેક ધર્મની ઉપાસનામાં સાધન છે ને એની દ્વારા પરમાત્માનું શોધન કરવું ઈષ્ટ ગણાય છે. સત્ - માર્ગના શોધક તરીકે તરીકે હિંદુધર્મના સાસ્ત્રો ગણીએ તો એમાં મહામાર્ગને પણ સમાવિષ્ટ ગણવો પડશે. એમાં હિંદુ ધર્મગ્રંથોની પાસશૃષ્ટિનાં સંદેશો છે.

રામ - લીલા , હૃદયિષ્ઠર - કૌપદી ને એવા અનેક ચલતારી સંત - પુરુષોની નામાવલી મહામાર્ગની ભજનવાણીમાં છે. મહામાર્ગના

અનુયાયી લજનિકોએ રામાયણ-મહાભારત, ને
પુરાણોની પાઠ શ્રુષ્ટિને નિજિયા ધરમની પુરોવામી ઇવશ્રુષ્ટિ ગણી
હોય એ સંભવિત છે. મારકુંડ ઋષિ, સહદેવ જોશી, મેધ-ધાર, માલદે-
રપાંદે, જેલદ-તોરલ, લાખા-લોચણ, સાચલિયો ઉપરાંત રામેદેવીરના
અનેક લકતોની વાણી મહામાર્ગની કિલ્લુકીને પોતાની રીતે વાચા
માપે છે.

મહામાર્ગનાં મૂળ બહુ ઊંડાં છે. એક રીતે એને હિંદુ ધર્મની
નાની આવૃત્તિ ગણી શકાય. નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપની ઉપાસના,
એ પછી માધ્વ શિવશક્તિ સ્વરૂપની પૂજા, અને છેવટે રામેદેવીરની
અવતારપૂજા સુધી મહામાર્ગનો પંથ લંબાયો છે. મારકુંડ ઋષિ અને
સહદેવ જોશીને નામે ચહેલાં, આ માર્ગનો મહિમા ગાતાં લજનોમાં
આ માર્ગના પચિસ તરીકે કોઈ પૌરાણિક ને પૂજ્ય નરનારીતું નામ
બાકી નથી રહ્યું. હિંદુધર્મ જેટલી જ એની વિશાળતા છે. પણ પાછળ-
થી મહામાર્ગનું ધોર અધઃપતન થયું છે. હરામી ને પેટભરા શુરુનોએ આ
માર્ગને અનુસરનારા લોકો લોકોને અનાચારની ગતિમાં ઉતારી
હીધા છે. માજે તો મહામાર્ગનું નામ લેતાં જ હુણખા ઊપજે એમ છે.
લકિલ સંપ્રદાયનું શુદ્ધ અને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ બતાવી આપેર એવેલેને
: સર જહોન લુક્રોકે: જેમ આપણી માંખો ઉપાડી હીધી. એમ આ
માર્ગ મહામાર્ગનું પણ કોઈ સંશોધન કરે તો એનાં તેજ ને તાકાત ઝગારા
મારી ઉઠે એમ છે. આ મિત્થ વિધાનમાં કવિ મૈરંદ દયે મહામાર્ગનું
નૂતન સંશોધન કર્યું છે. પણ પ્રશ્ન છે કે મહામાર્ગની સ્થાપના લજનોમાં
લ્યકત થઈ છે ?

મારકુંડ ઋષિનું આ ગોંડે એક લજન મળે છે :

“ શ્રુષ્ટિષ્ઠર કહે છે રે, તમે સંભળો મોટા દેવ,

શ્રુષ્ટિનું સ્થાપન કોણે કર્યું હો...

તેજ-પંજર તો, આદિ નારાયણ રે

તે હી જ્યોતિષ રૂપી તેજ તણો રે અંબાર છે.

પણ જન્મમાં હવું તે હીં ચઉદ બ્રહ્માંડ,

ગાદિ નારાયણને ઈચ્છા થઈ હાં....

સ્વાસ ઉસ્વાસ બે વચન નિશ્ચયે રે હાં..... ૧

સ્વાસ રૂપી તો માયાવશે, પણ ઉસ્વાસ તો વચન તરણતારણ છે
અધમ બોધાણુ તેજ છે હાં.....

સ્વાસ ઉસ્વાસ તે ગોલ બંધાણુ રે હાં....

તેને પૂજી કરવાની ઈચ્છા થાય, નાસિકમળથી કમળ ચલાવ્યા,

તેમાંથી ગાદિ શક્તિ ઊભી થઈ... હાં... ૨.

રતિ એક તેજ હરિએ, તેમાં મેલ્યું રે હાં... ને મતિ લઈ તે તેને

હીંથી પણ,

સોહમ્ બાદ ગર્જના કરે, તે કમળમાં દેવી પરવારી હાં,

સો કલમ દેશે કમળમાં રહ્યો રે હાં..... ૩.

પછી ચાકાશે ચકી તે નિકાળ્યું, પંચકમળની વચમાં મેલીને

જાણે તો,

જળ બંધાકાર લાળ્યું હાં.... કહે હું તે પેદા કોણે કરી,

પણ કમળ વિશે, દેવી પાછાં પરવર્ધી,

બોહ, સોહ રૂપિ પાણે ચાવી પડી હાં.... ૪.

ચાવી અલગ ઉપર તપ ચાદરીએ રે હાં... બાર વરસની લાગી

ઝડી,

પણ ગગનમાં ધૂન, શબ્દ કેરી સંભળી રે,

પછી ચાવીને અલગ પાણે ઊભી જડી હાં,

બાર વરસે તો રીઝ્યા નારાયણ હાં..... ૫.

માગો દેવી ફળ ચાલીને રે,

પછી ઈચ્છા શક્તિને વર માગીએ,

સૃષ્ટિ અને રચાલીએ રે હાં, ત્યારે નારાયણ મુળથી બોલ્યા રે,

અચળ પ્રભા વર હીંજ્યે,

તલાતલ મહાનંદ પાતાલમાં તમે જઈને વારો હાં.... ૬.

મન ગમતાં ફળ લીછો હાં....

જ્યાંથી શક્તિ વર વસ્યા તે જાણ પાસે જાવિયો,
પણ જટમાસ કલેવર કરવું કરે,

તો મુળથી શુદ્ધ લાગીયું હાં..... ૭.

તારે શક્તિ તપ જોદરિયો તે હાં,

બાર વરસે જાણ જોલીયો,

માનો વર સતી તમને જાલિયે,

સતી કે તુમે મને વરો હાં..... ૮.

ત્યારે જાણને ઈચ્છા થઈ રે,

ત્યાં તો સાવ પાપાણના જાણ થઈ ગયા,

તેને લઈને શક્તિ નારાયણ પાસે ગયાં હાં,

જા તો પાપાણ જાણ ગયા,

કૃપા કરી કહો, સ્વામી અમારા,

હું જેણી પેરે સૃષ્ટિ જાદરું હાં..... ૯.

તેના પકી તમે સૃષ્ટિ કરો,

તે તારે સતીએ ભંજુર તપ જાદરું,

તારે : ત્યારે જાકાણે વાણી જમ થઈ હાં,

જડાયા છાણા મેટલી પૃથ્વી રે હાં...

હાય જડાડે, કોટ પથાસ થઈ,

શક્તિ પુલ તણ તમને જાણીએ,

તેનાથી સૃષ્ટિ સંપૂર્ણ ભરો હાં..... ૧૦.

તારે દેવીએ વિચાર કર્યો હાં... મનમાં તે જોવું જાવિયું,

દશ દિગપાળ પ્રગટ કીધાં, છેડા જહીને જાણ રહ્યા હાં,

પણ હથેલી ચોળી, જણ દેવ પ્રગટ કીધા,

જાણ વિષ્ણુ ને મહેશ્વર હાં..... ૧૧.

પ્રથમ પાટની રે, ત્યાં સ્થાપના કીધી રે હાં,
 ને ગાદિ નારાયણને લેડાવ્યા,
 ગોઠં સોઠં પુરુષ ગાદીએ બિરાજે,
 ત્યાં તે દિ નિજિયા ધરમ લઈ ચાપિયાં
 અલેખન લેહી પ્રજાએ કીધાં રે હાં,
 પછી નિજાર તે કી રે સાધિયો.
 કહે રૂપિ મારકુંડ, સંબળો રાજા, ધરમ
 મહા રે ધર્મ તેદિ પાળે હા.....૧૨.
 નિજારી કેરી જે ગાથા કરે રે હાં,
 વિષ્ણુ ને ઈશ્વર કીલા જેને ધરે,
 ધન્ય ધન્ય નિજાર ધર્મ કેરી હાં,
 ગધોર છે પરચા તેના છે,
 કહે "રૂપિ મારકુંડ", સંબળો રાજા ધર્મ,
 ગનાદિ ધર્મ તો મા એક જ છે હાં "

ભગવત ભક્તિ કથા ૨૧?

મા રીતે મહામાર્ગની ઉત્પત્તિને પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.
 જો કે ગામાં વેદોની સૃષ્ટિ - કથા પણ લોકવાની રૂપે ગાલે-
 ગાઈ છે. વેદ જૂની મહામાર્ગની પ્રણાલિકા છે એવું મારકુંડ શ્રીષ્ટ
 કથન છે.

મા ઉપર્યુક્ત મારકુંડ શ્રીપિના ભજન સાથે ચોરિસ્વાના
 અહાલેખ (અહાલેખ કે અલેખ) સંપ્રદાયનું ભજન સંજ્ઞાવવા એવું માર.
 એમાં સૃષ્ટિ - સર્જનની પ્રેરણા પ્રજા તપસ્યા કરીને મેળવે છે ને
 અલેખ પુરુષ સૃષ્ટિ - સર્જનનો ગાદેશ માપે છે.

"અલેખ પુરુષ ગોલિ બડઈ એક ઈશ્વર
 પ્રથમ ગાકારેક ધઈલા વિષ્ણુ કલ્ય,
 તરૂં જાત હોઈલા તે નિરાકાર રૂપ.

જે તે જોલિ જલશય્યા પાડિણ નિરાકાર,
 યોગ આચરે પહોલિ કહે યોગમુદા,
 થેલેલેલે યોગનિદ્રા ધારિલા નયન,
 દયાનકલે જ્યોતિમય વિકાસિલા આલા.

તાહાંક નિશ્વાસ પવન જલે વાજિ,
 અદ્ભુતે ભહકીમાન ઉઠિલા ગલગાજિ,
 કાલપુરુષ તહું હોઈલાક જાત,
 તે કાલપુરુષ ચે કમલરૂપ હેલા.

ચે કમલ કેશરે પ્રભ વનમિ હેલે ઊભા,
 જે પદ્મનાડ કે તે દૂરડુ આશિષિ જોઈલા,
 ચેહાકુ કલિ યું ચે દેખીચિ કે તે દૂર
 કેવેઈ જે પદ્મનાડ નોઠિલાક શેષ,
 નિરિચલ હોઈ જલા સાધિલા તપયોગ,
 અલેખ અવ્યક્ત ચે તાહાર તપખલે.
 શૂન્યે સ્વદ સુખાઈ પ્રજાહું કહિલે....

જોઈલે હે વિધાતા હું જલે સૃષ્ટિ કર
 જે મોર લીલા હેલ ચેમન્ત પ્રકાર. ૧

૧ અલેખ પુરુષ એટલે અલ્પાય પુરુષ જે અનોજો તે અદ્ભુત છે. એણે પહેલાં વિષ્ણુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું જે એમાંથી નિરંજન થઈ નિરાકાર જલશય્યા પર શયન કરી જે યોગનિદ્રા પ્રાપ્ત કરે છે. એમની દયાનયનાધિમાંથી હ્રુતિ પ્રસરી જે મેના ઉચ્છ્વાસથી પવન-પાણી સુખ્ય થયાં ત્યારે મોહિલે ઉજળાં મોજગિએ ગર્જના કરી. આમાંથી કાળદેવે જન્મ ધારણ કર્યો જે એ કાળપુરુષે કમલસ્વરૂપ થઈ. ચાલા કમલ સ્વરૂપમાં ના કેશરમાંથી પ્રભ જન્મ ધરે છે. એમને કમળનું ઉદગમ જાણવાની ઈચ્છા થઈ, પણ જે પાર પામી ન શક્યા. પ્રભાને ચાલિ ચિતે તપશ્ચર્યા ચાહરી. એમની તપસાધનાના ફળ રૂપે નિરાકાર અલ્પ પુરુષે શૂન્યસ્થ અવકાશમાં સ્વદરૂપે વ્યંજનાથી ઉતર આપ્યો કે મારી જીવનલીલાનું કાર્યકોશ બની જળમાં સૃષ્ટિ સર્જન કરે !

જામ મહામાર્ગની ચિત્રનધારામાં સુષ્ટિની ઉત્પત્તિ,
સ્ત્રીપુરુષની જીવન રીતિ ને ગાદી ધર્મપ્રણાલિકા વ્યક્ત થઈ છે.
મહામાર્ગની સાધના તપશ્ચર્યા બાહરવામાં છે. અંતરની તપઃપૂત
સુધ્ધિ એજ મનના મલિન સત્ત્વોનો નાશ કરનાર છે.

" ચંદ્ર ને સૂર્ય રે કરે નિત્ય સાધના રે છ,
ગગિન પાણી ધરણી ને ગાકાશ રે હાં.....,
નિજારને પથે રે ગાલો તમે નિર્મળા, "

સાદતના પ્રાંતપ્રાંતમાંની લોકવાયામાં ગાલું સત્ય ગળે છે.
વંચાળ - બિહારના ગાંધી રાંધો પણ ગાજ મલલખતું બ્યંજના
દ્વારે સૂચવે છે.:

" ધર્મજલે ગાલવાત હેઈછે સંસાર,
ધર્મજલે વૃક્ષરે ધરઈ પુષ્પફલ, "

ગાવા ધર્મ બલની ગતિલીલા ગાનારા મહામાર્ગીઓ છે.
હુવને માર્કેડ જેવાના દાખલાથી ગા માર્ગની સજનવાણી કેટલેક અંશે
પ્રતીક્રાંતમક છે.

"પંડથ ને વરપંડથાં જ્યારે વાણી નોતી ત્યારે નભમેં છુંદ નવ
ઝરતા રે છ,

પ્રજા ને વિષ્ણુ મહેશ્વર નોતતા રે, ત્યારે ગાપોગાપ ઝઝરતા
છ રે છ,

સાચો સાચ મહાધર્મ છે હાં... બાર ને બીતર એક પ્રજા છે છ."

ગાલો મહાધર્મ બહાર અને બીતર એક પ્રજાની ઉપાસના ફૂડાવે છે.
મનરૂપી માયાના પ્રહેલને રચીને નાદબુંદ પ્રકાશિત કરી પાંચ
તત્ત્વ જન્માવી ગ્રીહ લોક રચાવ્યા છે એ મહાધર્મ સાચો છે એમ
કહેનારા લોકો છે. તેઓ ગાગળ કહે છે કે ---

" મૂળ મહામંત્ર લેને પંથ પરકાશ્યો, ત્યારે પાટે ને પાટે પૂજા
કીધી રે છ,

પાયેય રતત્ત્વોઃ મળીને મહાવ્રત સાધ્યાં રે, ત્યારે નામ તો ધરાવ્યા
નિમાધારી સાચો સાચો મહાધર્મ છે હા..."

મહાધર્મમાં શબ્દ પ્રમાણે નાચારની ઇવનરીતિ છે :

" સળદુમાં રેણી ને કેણી રે જી, સાચો સાચો મહાધર્મ છે હા."
જેમાં પરમાર્થની ભાવના છે, સ્વાર્થનો ત્યાગ છે ને શુદ્ધચેત્નની મહિમા-
વંત ગ્રધ્યાનયોતિ છે.

નાચપંથની ભજનસૃષ્ટિ :

પ્રાચીન ભારતની ધર્મપ્રજ્ઞાવિકાસોમાં નાચસંપ્રદાય જાણીતો છે.
જેમાં નવ નાચની ઇવનરીતિઓનું ગાકલન થયું છે. મહેંદરનાથ, ગોરણ-
નાથ, ભરૂંહરિ ગોપીચંદ તો નાચણી ભજનભાવામાં ગમર થયેલા છે.

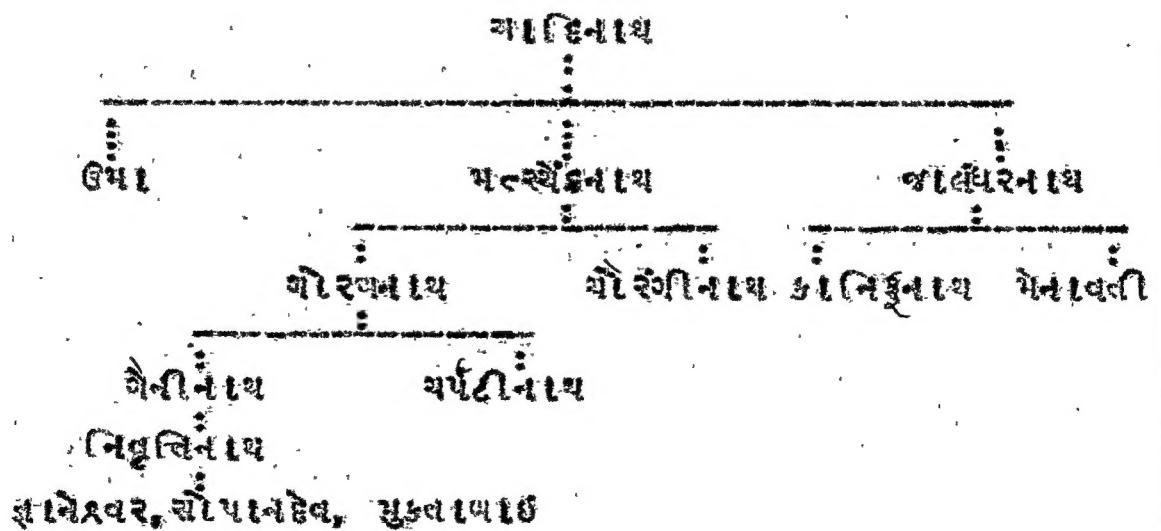
ચીંચિક પરિભાષાને ભજનમાં પ્રયોજનાર સંત - ભક્તો ગા
સંપ્રદાયમાં વિશેષ છે. જેમની ભજનશકિતનો શબ્દવ્યાપાર ઈંગલા -
પિંગલા - સુષુમ્ણા, ત્રિકુટી, કુંડલિની, બહરંપ્ર, તરવેણી ને તીરે,
ગોડમ્-સોડમ્, ધ્યાન - ધારણા - સમાધિ, પંચેન્દ્રીય જેવા શબ્દ-
પ્રયોગોથી ગયાં કરે છે. તો ક્યારેક નૂરતા - સૂરતા ગાત્મકયોતિ અને
ચનાહત નાદનો પણ ઉદ્દેશ્ય જેમાં મળે છે. મહાલી, દીપક, હંસ, સરિતા,
તિર્થંગ સૃષ્ટિના જીવ તેમજ અલૌકિક પ્રજ્ઞાંડની નક્ષત્રતારાદિની મનોહર
લીલાનો પ્રતિરૂપ તરીકે ઉપયોગ નાચપંથી ભજનોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં
છે.

નાચપંથ ભારત વ્યાપી છે. ઉત્તરભારતની એ નાચપરંપરાનો
પ્રતિષ્ઠાપ કોઠકસૃષ્ટિમાં પડ્યો છે ને પરિણામે અનેક પ્રતિબોલીઓમાં
નાચવાણીની ભજનમંડળીઓ ચલણ જમાવતી રહી છે. જાણે પ્રત્યેક
ભાષાને નાચ સાહિત્યની પ્રતીતિ છે એમ લાગે છે. ગુજરાત - સૌરાષ્ટ્ર
કચ્છમાં નાચવાણીને સારો પ્રસાર સાંપડ્યો છે. બંને બહુસંખ્ય નહિ તો
પણ અલ્પસંખ્ય કહી શકાય એવાં ભજનો ગુજરાતી-હિંદીની સંકરાવસ્થા

-માં લખ્ય છે. મહંદર, ગોરખ, ભરૂંહરિ વેલો બાલો જેવા નાથપંથીઓ ગિરનારની જગ્યાઓમાં માઝમ રાતે અલખપંથના ચાલિકો તરીકે ભજનિકોના ગળામાં રુજી છે.

આ નાથપંથી ભજનસૂષ્ટિની લાક્ષણિકતા યોગની અનુભૂતિને અવલંબ કરવામાં છે. યોગાનુભૂતિનું ચિંતન એમાં જીર્મિના ઉદ્ધેકે ભજનરૂપ ધારે છે. આત્માના તારે તારમાં અનાહત નાદની રમણા સ્પંદિત થતી હોય એવી ભજનવાણી અહીં બાલાય સાધે છે. આત્મતત્ત્વની પરમ તત્ત્વ સાથે સંશ્લિષ્ટિ સધાતી હોય ત્યારે એ અનુભૂતિના આર્તકની સૂરાવલી ભજનિકનો એકતારો છેડે છે. સૂષ્ટિના અણુ અણુમાંથી પ્રસરીતલીલાને દર્શવાની યોગશક્તિ અહીં સમાધિ દશામાં અવદનો ફેલ ધરે છે. આત્માની ચારણીમાંથી જાણે અનુભૂતિ ગળાઈને નીતરતી હોય એવી ચાકૂતા વાતવરણમાં છવાઈ જાય ને ભજનમંડળી અભેદમાર્ગની પ્રવાસી બની રહે છે.

નવ - નાથની પરંપરા આ પ્રમાણે મુખ્યત્વે સ્વીકારેલી બની છે:

નાથપંથનો મોટોભાગ હઠયોગની પ્રણાલિકા અપનાવનાર છે. ગોરખનો સિદ્ધાંત પણ હઠયોગની પ્રક્રિયાને ફેલાવનાર છે.

"હઠયોગ એ શુદ્ધ સાધકનો કઠોર કંટકલયો અગનપથ છે, અને સાધક એમાં જ પોતાના સિદ્ધાંતોની સાર્થકતા માને છે." ૨.

"એસા જાપ જપો મન લાઈ, સો હૃદય સો હૃદય અજપા ગાઈ
આસન ફિઠ કરી ધરો ધિયાન, અહનિસિ સુમિરો પ્રત ગિયાન"

આવા અજપાજાપરું મહત્ત્વ આપણી નાથ સજનવાણીમાં છે:

"પ્રવાસે ઉચ્છ્વાસે સમરણ કરી દ્યો, જપો ઉનસ જાપ રે
ઉંચાના કંઠલાસ વાસા, બધે મઈદરનાથ
ઝીલ, મન ઝીલ હું અમર ખ્યાલા ઝીલ રે."

યોગસાધનામાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધ પર લક્ષ્ય અપાવું છે. પર્તજલિના યોગસૂત્રો જાણે સજનવાણીમાં ધૂંટવાયાં ગાવ્યાં હોય એમ લાગે છે. મઈદર, ગોરણ, સર્વહરિ, ગોપીચંદ અને એવા અન્ય નાથપંથીનોની વાણી આની સાદી રૂપ છે.

"સમજ મન પાણી ભરતી પાણીચારી રે હો હો ૭.

લવ કરી લહેર ઊન રહી બન્દા ગમ કરી ગાગરધારી રે.

લવ રસ સંગ અવદ શું ઝરે, તો ઉનમુન ધૂંધવાણી

સમજ મન પાણી ભરતી પાણીચારી રે.

અગમ-ઊગમ દોનું મહા પાવઠા બન્દા, ડોલ કૂવા બીચે ડાલી
રે હો હો ૭.

હેલો ખારીને ભરે જલ પાણી, તો જલહલ જ્યોત દરશાણી
સમજ મન,

સરખે સરખી મલી સાહેલી બન્દા, સુરત-સુરત પાણીચારી રે
હો હો હો ૭.

હળીમળીને ભરે જલ પાણી તો પિવન્તા લાગી લાગી સુમજ
મન.

મઈદરનું આ "પાણીચારી" રૂપક યોગની પરિભાષામાં રજૂ થાય છે. મનરૂપી પાણીચારીએ સુરત - સુરતરૂપ પ્રાપ્ત કરીને "અધર તખત આસન" સિદ્ધ કરવાનું છે. અગમ નિગમના કૂવામાંથી પ્રજ્વળને સિંચનાર રેગનવર માગેવાન: "ગોરણવાણી" અ. ૧.: સસ્તુ સાહિત્ય: પ્રસ્તાવના.

પાણીવારી તો સામા ગર્વમાં મન છે. ત્યાં "કોણ પુરુષ કોણ નારી"ના ભેદ રહેતા નથી. સ્ત્રી-પુરુષ ગમે તે વ્યક્તિ મનથી અભેદરૂપ બ્રહ્મને પામી શકે છે એ સાવ અહીં વ્યંજના દ્વારા સ્ફુટ થયો છે.

"ઝીલ મન ઝીલ તું ચમર પ્યાલા ઝીલ રે " એમ ચાલામાં મનની અજરામર સ્થિતિ સાધવાનું કથન છે. તો.

"અલેક ચારી સુરતા સમજતી નાંઈ રે બોલ કહું તો મેરા કહ્યા ન માને, કોલે પરધેર જઈ --- અલેક ચારી."

આત્મા પરમાત્મામાં લીન બને એ ક્રિયા સુરતાથી શક્ય બને છે.

" છ રે લાગા, ઈંગલા પિંગલા સુખમણા સાધો છ,

ચંદ્ર સૂર્ય એક પર લાવો હાં... " -લોકવણ.

મનના સંયમને નાયબોગીઓને પ્રત્યોધ્યો છે. ગોરખનાથ પણ બ્રહ્મચર્યની કડક માનના પ્રસારક છે. એમને મન તો બ્રહ્મચર્ય કરનાર પરમ તત્ત્વ માનવાનું મન લાગે છે. મન તો મહાશક્તિનું જ રૂપ છે. આ મન શક્તિ, શિવ ને પંચ તત્ત્વનો જીવ છે. એ મન ત્રણ લોકની વાચા બને જો ઉચ્ચાસથી બને તો.

"ચહુ મન શક્તિ, ચહુ મન શિવ, ચહી મન પંચ તત્ત્વકા જીવ,

ચહુ મન હૈ જો ઉન્મન રહે, તો તીનો લોક કી ગાયેં કહે "

- ગોરખનાથ.

કાયાના મનસૂણા કરનાર મનને સરખાંજી શ્રુષિ ના પ્રમાણે વર્ણવે છે.:

"નાસિ કમલસે જુઓ તપાન્દી, કાયા કમલ બિય ચણી પડી,

તેને ઉજવાળે ખોદ બલાંડ સૂઝે, સુરતા ખોરી ગળને ચડી.

જા કાયાનાં બહુ મનસૂણા, મ છોં પડે મન ધડી ધડી,

ચણિધરને માથે જેમ ચોરલી વાગે, ચાણકચોકમાં ચણિ પડી."

ત્યાગને વૈરાગ્યની તો નાયસંપ્રદાય મૂર્તિ છે. ભર્તૃહરિ ને ગોપીચંદ એ મહાન રાજવીઓ વૈભવ - વિલાસને છોડીને નાયપંથમાં ભળે તો જ અમરપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જ્ઞાન, શક્તિ ને વૈરાગ્યની સ્ત્રિવેણી ગોરખ,

ભરૂંડરિ ને ગોપીચંદની ભજનસુષ્ટિમાં છે.

નયોં ત્યાગ ગોપીચંદની ભવનકયા ગાતાં આ ભજનમાં નીકરે છે.

"બૂલ્યો રે બૂલ્યો રે રાજા ગોપીચંદણ, પિયા પરદેશે ન જાના
જે છ."

ત્યારે ગોપીચંદ રાણીઓને પ્રત્યુત્તર લાખે છે એ કેટલો ચારતરપ છે:

"એ રે સેજડિયે ચમને નીકરના ન જાવે રે

ચૂલઈ સેજડિયે ચમને નીકરના ન જાવે રે, મારે મન રાજ ન લાવે
હોછ"

અને પછી તો પ્રશ્નાવલી આગળ વધે છે :

"શાને કારણીએ રાજા મુંડ રે મુંડાવી ને શાને કારણ પે'રી
કંથા હોછ ?

મુગતિને કારણ મેયા, મુંડ તો મુંડાવી ને કાચા-ઢાકણ પે'રી
કંથા હોછ."

તહીં "મેયા" સંબોધન પ્રિયતામાં રાણીઓને ગોપીચંદ કરે એમાં કેટલું બોધિત્ય જળવાયું છે? નાચપંથીઓ સ્ત્રીમાત્રને મેયારૂપ પેમે છે એમું રહસ્ય છે. સમસ્ત માનવજાતિ તરફ પ્રેમદૃષ્ટિ સિદ્ધ કરવી, એ માનવસમુદાયમાંથી જે સિદ્ધાન્ત મળે તેના પર શુભારો કરવો, અને કઠિન વૈરાગ્યમય યોગ સાધના દ્વારા કાળના પ્રવાહને તરી જવા બંધન પ્રયત્ન કરવો એજ ગોપીચંદની ને નાચસંપ્રદાયની ભવનદૃષ્ટિ છે.

"શાને કારણીએ રાજા જપર ધરાયો ને શાને કારણ લીધા કંઠા હોછ?

વસ્તી માગણકું મેયા જપર ધરાયો ને કાળ ચારણ લીધા કંઠા હોછ"

અને હવે તો સાવની ચમત્કૃતિ કાવ્યમય અને જ્ઞાનગમ્ય બને છે. :

"કોણ કોણ રાજા તેરી સંગમે ચલેગી ને

કોણ રે કરેગી હો હો ખાતાં હો છ ?"

ગોપીચંદ પણ કેવી નિર્મળ પૃત્તિથી જવાળ આપે છે :

"ચંદા ને સૂરજ મેરી સંગમે ચલેગી ને રેન કરેગી હો હો ખાતાં હોછ."

ચંદ્રની સ્તીવળતા અને સૂર્યની તેજધારા જીવનમાં હવે સંક્રાંતિ કરવાની છે. આત્માના સર્વ વ્યાપારો હવે રાત્રીના ગલપચિત્રનમાં પ્રવૃત્ત કરવાના છે. નાથપંથનું ગદ્ય સ્વરૂપ તો ચહીં પ્રકટ થું છે. અનેક નદીઓના નીર એના પગથી ધોવાવા રહે છે એવું વિશ્વવ્યાપ્તિકોનું જીવન નાથયોગીએ જીવવાનું છે. બાઉલોને બંગાળમાં ઊડતું પંખી ગણવામાં આવે છે તો કદાચ નાથપંથની ગસર એનામાં ઊડવાનું સંભવે છે.

"કોણ કોણ રાજા, તેરા ચરણ પગાળશે ને કિયાં જઈ જમણો દૂધને
જંગલને જમના મારા ચરણ પગાળશે ને, ઘેર ઘેર જમણું દૂધને ^{લાલ હોઈ ?} _{હોઈ.}"

જનતાના હૈયાની સરળતા જનતાની એપણાં ગહીં છે. ધરધરનાં સિદ્ધાન્ત પામીને અમે ત્યાં ત્યાં પ્રવાર કરીશું એવી વ્યંજના પણ એમાં ધ્વનિત છે.

ભારતમાં અનાસક્તિ યોગ જીવવાનો પ્રચલ્ન નાથપંથમાં જોવામાં આવે છે. ગોપીચંદ્રની પ્રત્યેક ઉક્તિ નાથપંથની આચારવાણીનો પ્રતિ-શબ્દ છે.

નાથયોગીઓની યોગક્રિયાનું વર્ણન વચિતમાં કઠોર ફેલકબટ અને તેને પરિણામે આવતી સ્વભાવની ઉપ્પતાશ નાથપંથમાં હશે એવો વિચાર આવે છે. સામાન્ય જગતમાં પણ ભગત એટલે ભલો ભોળો નમ્ર ગાદમી, અને યોગી એટલે રોપથી સર્વનાશ કરી નાખે એવો સમર્થ લેખાય છે. ભગતની હાંસી કરવામાં પાવરધા પુરુષો યોગીની પડખે પણ ન મડે. યોગ એ સ્ત્રીધો ઉચ્છાસકિત સાથે સંકળાયેલ હોવાથી પ્રેમ કરતાં પ્રતાપની માલા તેમાં વધુ દેખાય છે. નાથયોગીઓની યોગસાધના પ્રકટ કરતું હોય એવું આ ભજન ગોરખનાથનું છે.

"મહારો રે પૈરાગી જોગી, મહોનીસ ભોગી, જોગણ સંગ ન છાંડ રે.

માનસરોવર મનસા મૂલતી આવે, ગગન મંડળ મઠ મહિ રે" - ૮૬.

"કોણ અસ્થાને તારા સાચુ ને અસર, કોણ અસ્થાનક તોરા વાસા,
કોણ અસ્થાનક તૂને જોગણી ભેટી? કયાં મળિયા ધર - વાસા"

-માનસરોવર"

"નાણિ ગરુડાનક મોરા સાસુ ને સસરા,
 બ્રત ગરુડાનક મોરા વાસા,
 ઈંગલા પિંગલા જોગણ ભેટી, સુખમણે મલ્યા પર - વાસા - માન."
 "કામ ક્રોધ બાળી લલમ કીધા, કંદૂપ કીધા કપૂર,
 મન પવન લે કાયા સુપારી, ઉનમની તિલક સિન્દૂર - માનસરોવર"
 "જ્ઞાન શુદ્ધ દોષી લુંગા હમારા, મનસા ચેતણ ડાંડી,
 ઉનમની તાંત વાગવા લાગી, એ વિધિએ વૃણા જાંડી-માનસરોવર"
 "એ સતગુરુએ, ગમે પરણાવિયાં, ગળાળા ગાળ કુંવારી,
 મહંદરા પરવાયે "ગોરન" બોલ્યા, માયાનો ભય દાળી-માનસરોવર"
 - ગોરખજાથ.

સાચો સિધ્ધાપુરુષ તો માયાનો નાથ છે. માયાશુંદરી પર એ સ્થામિલ્ય સ્થાપે તો જ મારાના મોહનરૂપમાં ન ફસાય. ચોગી તો ચોગારાધનામાં લીન રહે, વાતમના જોગવિલાસરૂપ બ્રહ્માંડમાં લીન રહે, જોગણરૂપ સુષુમ્ના સંગાથે વિલાસ કરે, ગગનમંડળરૂપ બ્રહ્મરંધ્રમાં જે પોતાની મઢૂલી સ્થાપે. ગાલા ચોગલીન નાથની કુટુંબલીલા ગોરખનાથ માલેકો છે. :

" હે ચોગી ! તારી જોગણ તને ક્યાં મળી? મેનાં માતા-પિતા
 ક્યાં છે ?"

" નાણીયકમાં સાસુ-સસરા છે, ગરુડીમાં વહું છું. ઈંગલા-પિંગલા-
 રૂપ જોગણનો મિલાપ થયો ને સુષુમ્નામાં મોં પરવાસ મલ્ય છે"-ચોગી
 ઉત્તર આપે છે.

નાણિમાં કુંડલિની શક્તિ વસે છે જે શક્તિવડે જગતનું નિર્માણ
 સર્જીશું. એટલે જ "નાણિ - કમલ" ઉપર બ્રહ્મા ને સાવિત્રીનું નિવાસસ્થાન
 માનવામાં આવે છે. ગોરખનાથે મહી બ્રહ્મા ને સાવિત્રીને સાસુ - સસરા
 તરીકે વર્ણવ્યા છે. ૩

ગોરખનાથો: મનવર માણેવાન "ગોરખવાણી" પૃ. ૪૫, પ્રકાશન સંસ્થા સાહિત્ય.

માલો નાથયોગી કામદોષ લક્ષ્ય કરે છે, કામદેવને કપૂરની જેમ જવલિત કરે છે, મન-પવનને કાયા-સોપારી ગણી મારોગી જાય છે, તે રીતે ઉન્નતાવસ્થાને સિદ્ધરસમ ગણીને તિલક કરે છે. જ્ઞાનને શુદ્ધ ગણીને વિષયોથી પર બનવા સક્તિમંત્ર બને છે.

આ રીતે યોગીએ જ્ઞાન ને શુદ્ધતા બે લુંબાને મનસાગ્રથી ચેતનની દંડીએ બાંધવાના છે, અને એવા પર ઉન્નતાવસ્થાના તાર બજાવીને પ્રભુ-ભજનમાં મસ્ત થવાનું છે. આ ભજન મા પ્રમાણે નાથયોગીનાં લક્ષણોને પ્રકટ કરે છે.

મંત્ર યોગ કે જપયોગ :

પરમાત્મને નામ દ્વારા સ્વાસોચ્છ્વાસથી સ્મરવા એ પ્રક્રિયા અજ્ઞાનપ્રતી છે. એનામાં લીન બનીને પ્રભુસ્વરૂપ કે નિરાકારસ્વરૂપમય બની જઈને બોધમ્ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ એ જપયોગ છે. ગીતા પણ આવા જપયજ્ઞને સ્વીકારે છે ને એ દ્વારા મહુબ્ય પરમાત્માની સાક્ષાત્ પ્રકટસ્વરૂપની ઝાંખી કરે છે એમ જણાવે છે.

યોગપ્રણાલિકા મતુસાર મહુબ્યની સ્વાસ પ્રક્રિયામાં ૨૧૬૦૦વારના દૈનંદિન સ્વાસ લેવાય છે એમ જણાવાયું છે. આવી સહજ પ્રાણાયામની જપમાળા માનવદેહને માળી છે.

"ઠકળીસ સહસ્ર પટસાં ચાદુ, પવન પુરિષ જપમાલી" - ગોરખનાથ.

"યમ દમ હીરા લાલ છે, ગિનિ ગિનિ શુદ્ધો સોપ." -

જેમ કહેવા પાછળ સજાગ અવસ્થામાં પ્રભુમય બની જઈને બોધમ્ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી એ મંત્રયોગની સિદ્ધિ, મંત્ર રક્ષણ કરનાર સ્થિતિ છે એવું વકતવ્ય છે. ભજનની ભાષામાં "શબદ"નો એક અર્થ મંત્ર થાય છે. શુદ્ધનામનો સાચો "શબદ" ભવનમાં લાગે તો એમાં મિત તદાકાર થતાં સ્વાસોચ્છ્વાસની પ્રત્યેક ક્રિયામાં પ્રભુનો લીલાવિસ્તાર સંધાતો રહે છે. મનના સર્વ પ્રવૃત્તિદ્વારોમાં જપયોગનું જ પ્રતિબિંબ પડ્યા કરે ને એ રીતે સ્વાસ ને વૃત્તિ " તે હું હું" તે હું હું" એવી તદાકાર ભાવનાથી પ્રભુમાં

..એક બની રહે છે. કુંડલિની જાગૃત થતાં આ સ્થિતિ ચિરંતન માનંદની સ્થાપાયે વિલસે છે. અણેદાવસ્થા એ અજપાજાપની એ સિદ્ધિ છે. હું ને પ્રભુ જૂજવા નથી પણ એક છે એ શિવોહં સ્થિતિ સોહમમાં છે. હું ને પરમાત્માને જોડનાર સોહમ સ્વરૂપે વિલસનાર નાદરૂ પ્રતીક ગોમુ કલ્યાણમાં આવું છે. ગોમને માધી મૂલમંદા કે માલેશ્વર કે પવનમંદ રૂપ સોહમ માનવામાં આવે છે. નાદાતુરજીવન એ અજપાજાપનું જાણે લક્ષ્ય બની જાય છે. પ્રત્યેક પાળે ચિત્તની અજાન કે અજાન અવસ્થા ગોમ સ્વરૂપે વિલસી રહે ત્યારે પરમપદમાપ્તિ લક્ષ્ય હોવાં મંદસિદ્ધિનો અનુભવ પણ ભુલાઈ જાય છે ને શારવત માનંદ, પ્રેમ અને શાંતિનો અહોનિશ અનુભવ થયાં કરે છે.

" ગાઠ પોર ને રેન દિવસ તમે રટણા રટજો પડી પડી,
મનવા ! જાણી લે હરિ ! હરિ !

પાંચ તલવરા બન્યા પિસારા ને, સૂન-ગઢ સુરતા જાય , ડી,
નૂરતીયે સૂરતી, સૂરતીયે રમ લે તો, પુરણ પાયા લેની ખગર પડી,
રે મનવા ! જાણી લે હરિ ! હરિ !

સોહમ સ્વરૂપ સધાતાં ગનાઉત પ્રલસંજીત જન્મતાં ચિત્ત સૂરતી સાથે છે ને જાણે અમરલોકમાં જાત્યા ગતિ કરતો હોય એમ લાગે છે :

" જલ પ્રિય કમલ, કમલ પ્રિય કલિયાં, લા પ્રિય હોજ લરી,
ઉલટાં નીર શિગર પર ચડિયાં, અમર લોકમાં લાગી ઝડી - રે મનવા
ઈગલા રે પિંગલા શેવા સમધની, સુખમણા નાડી તોરી રેને પડી,
સિંહુટી-મહેલમેં હુલા ઉજવાલા, ઝલમલ ઝલમલ જયોલ જલી - રે મનવા "

કુંડલિનીની ઉદ્યોગસ્થિતિ થતાં સ્ફોટરૂપ પ્રકાશ જન્મે છે જેને નાદ કહે છે. આ પ્રકાશનું મૂર્તરૂપ "મહાવિંદુ" તરીકે ઓળખાય છે. એ વિંદુના લગ્ન પ્રકાર ઈચ્છા, જ્ઞાન અને પ્રિયા છે. જેને યોગીઓ સૂર્ય, ચંદ્ર ને ચંદ્રિન મનવા પ્રતા, વિષ્ણુ ને મહેશ તરીકે ઓળખાવે છે. અનહતનાદરૂ પ્રકટ સ્વરૂપ આ નાદ ને બુંદ : વિંદુ : છે.

ગોમુ એ સૃષ્ટિનો મૂલમંદ હોવાં એની ઉત્પત્તિ વિશે કેટલીક

કલ્પના થઈ છે.

"મનમથી માયા રે ખેલ રચાવો, ત્યારે નાદ ને બુંદ પરગણ્યા રે જ,
પાથિ રે તત્ત્વ લઈને પરગટ કીધાં રે જ, ત્યારે ચીદ લોકી રચાવ્યા જ
સાથો સાથો મહાપ્રભ છે હાં...."

હઠ યોગ :

હઠયોગમાં શરીરશુદ્ધિની ક્રિયા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. શરીરને સંવર્ધનમાં રાખવા માટે ઉપર જોડેલ ઈન્દ્રિય - નિગ્રહ ઉપર હઠયોગનાં મંડાણ છે.

શરીરેણ જિતાઃ સર્વે, શરીરં ચોશિભિર્જિતય્.

-- જોમ યોગીજનોમાં જોરખનાય કહે છે. પ્રાણ પર આધારિત આ દેહમલોખું છે. પ્રાણ સાથે ચિત્ત સુકત છે. જેટલે પ્રાણનું નિયમન થતાં ચિત્તવૃત્તિનિરોધ શક્ય બને છે. જેટલે નાડીઓની વિશુદ્ધિ આવશ્યક છે. નેતિ - ધોતિ - બસ્ત્ર જેવાં જ કર્મથી નાડી શુદ્ધ થતાં પ્રાણાયામ સધાય છે એ એ રીતે સુષુમ્નાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

ઈંગલા - પિંગલા - સુષુમ્ના વિશે લગ્નમાં મહિમાવંત પંકિતજો મળે છે. નિર્ગુણ પૂજક સંતો પણ આ સુષુમ્નાનું ઊર્ધ્વીકરણ પ્રજોધે છે. સુષુમ્નાનાં દ્વારને અવરોધતી કુંડલિની જાગૃત કરવાનો આ યોગ છે. એ કુંડલિની સાડા વણ માંડાવાળી છે. યોગીઓ પ્રત્તાંડ વ્યાપી મહાકુંડલિનીને અહીં દેહમાં રહેલી પ્રતીકરૂપા કલ્પે છે. આ ચક્રિતને જાગૃત કરવાનો સાધના માર્ગ હઠયોગમાં છે.

"નવ દ્વારા દશમી ખડકી, ખડકીયે એક ખડકી જ,

એ ખડકી કોઈ સ્વશુરુ ખોલે, કુંચી ઉતરા પરકી જ."

પ્રત્તાંડ તરીકે જોળખાતી કરોડરજ્જુમાં વણ મુખ્ય નલિકાઓ છે. એમાં હાળી નાડી ઇડા તરીકે, જમણી નાડી પિંગલા તરીકે અને વચ્ચે રહેલી નાડીને સુષુમ્ના તરીકે જોળખવામાં આવે છે. કેટલાક

ભજનિકો માં જલ નાડીને જુદાં જુદાં પ્રતીકોથી પ્રકટ કરે છે. જેમાં
ઈંડા ચેટલે ચંદ્ર, પિંગલા ચેટલે સૂર્ય. કેટલાક એને ગંગા-જમના-સરસ્વતી
પણ કહે છે. તો કેટલાક એને તરવેણી કે ત્રિવેણી તરીકે ઓળખાવે છે.

યોગમાં મનને નિર્મળ રાખવા ગંગાસતી કહે છે:

"પૃથિ પ્રાણને એક ધરે લાવવા, ને સીંચવો જમનનો વિશ્વાસ રે,
ભાઈ રે ! ડાળી ઈંગલા ને જમણી પિંગલા ને, રાખતું સ્વરોષ્ઠમાં
ધ્યાન રે.

સૂર્યમાં પાતું ને ચંદ્રમાં જળ પીતું ને, એમ કાયમ લેણું વ્રતમાન રે.

ભાઈ રે ! નાડી શુદ્ધ થવા પછી ચલિયાસ જાગે ને નકકી
જાણવું નિરધાર રે.

ભાઈ રે ! ચંદ્ર-સૂર્યની નાડી જે કરીએ, તે લેણું પાળે છે વ્રતમાન રે.

ચિત્તમાં યાત્ર જે લખન મૂકે રે એથી ચાલી ગઈ છે સાર રે."

ચાલી ઝિયા-ગવસ્થાનો અભ્યાસ ચિત્તમાં "પુરુષ પુરુષર્તુ" દર્શન
કરાવવા સમર્થ છે.

"ભાઈ રે ! નાભિકમળમાંથી પલન ઉલટાવ્યો ને

ગયો પરિગમ દિસ માય રે,

સુરતા થઈ ગઈ સૂનમઈ ને રે, ચિત્ત માંડી પુરુષ લાગયા ત્યાંય રે.

ભાઈ રે ! અવિગત અલગ અર્થક અનાસ ને, અવ્યક્ત પુરુષ અવિનાશ રે,

લાલીને સુરતા તેમાં લીન ગઈ ગઈ ને હવે, મટી ગયો જમનનો ભાસ રે."

યોગ-પરંપરાનું જાણે પછેહેલી સ્વરૂપ ગંગાવાઈના માં મણકામાં

ભજનોમાં ઇર્ષત બન્યું છે.

ઈંડા-પિંગલા-સુપુમ્યાના મિલનસ્થાને યોગીનો ત્રિકુટી તરીકે પિછાને છે.

ત્રિશુભથી પ્રકૃતિહેવીતું એ સ્થાન કલ્પવામાં આવે છે. ચામ કુંડલિની-

શકિત ત્રિકુટિની પાર પ્રણરંધ્ર દ્વારા સહસ્રાર ચક્રમાં સ્થિત થતાં યોગી-

નો " દશમે દ્વારે તાળી લાગી " એવા પ્રયોગો ભજનમાં કરે છે.

"લાળી લગના, ચડી ગગના, તરવેણીને ચીર છે,

વિના પાળે સોવર ભરિયા હંસા નાચા-નરમળ નીર.

જોત જાગી પ્રાંત લાંગી, હેવે, આવેલ ધીર છ,
 "કેમલ ભારથી" જો લિયા, શુરુ, લાંગી ભવની ભીર."

યોગમાર્ગનો મળ્યાસ શુરુ વિના સકય નથી અને એટલે શુરુપૂજાનું પણ યોગમાર્ગમાં મન્ય યાગોમાં પ્રણામજિતું હોય એવું સ્થાન છે. ગોરખનાથ પણ મતસ્થેદનાથને સ્મરીને ગાય છે, મુક્ત દશાનો ગાનંદ.

"નવ દરવાજા વચ કર લીના, દરમે ડંકા બજાયા,
 મુચ્છંદર પ્રતાપે જતિ "ગોરખ" જોલ્યા, જોજ્યા સો નર પાયા,
 રમતા જોગી ગાયા."

મઠિનમક, મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન મક, મણિપુર મક, મનાહત મક, ને-વાસુદેવમક વ્યાપ્ત થતી કુંડલિની મસ્તકમના શૂન્યમકમાં પહોંચે છે તેને સહસ્રાર કમળ, શૂન્યકલ, શૂન્યમકળ કે કેલાસ તરીકે યોગજ્ઞામાં ગણે છે. ગાવા અનુભવને ગાંઠાં ભજનો પણ કમ નથી. કુંડલિની જાગ્રત કરી યોગમાર્ગ પામવાનો ગાનંદ મોખાં છે.

"લક્ષ્મર લાળાં, રજ્જર ફૂંચી, પારે સ્વશુદ્ધિ-પોલ બલાયા રાય !
 મુચ્છંદર પ્રતાપે જતિ ગોરખ જોલ્યા, જોજ્યા સોઈ નર પાયા, રાય !
 -સોઈ માણેક ગોરી નજરું મેં ગાયા !"

-એવ કહેલાં જ કુંડલિનિરૂપી ફૂંચીથી પ્રજ્ઞાદ્વારની જાગૃતિનો ગાનંદ વ્યક્ત કરતા ગાય છે.

"કહે રે સેરવનાથ, શુભ ગયાં લાળાં તે, મરસ-પરસ યોગપાણી,
 મારૂં હરિજન ! પીયોને પ્રેમરસ જાણી."

તનમં રહેલાં તત્ત્વને પામવા યોગમાર્ગનું સેવન કરતાં લખમોજી ગાય છે.

"વસ્તી લયો કે બનયે જોગસર, તરલ પાયા એક તનમેં રે છ."

ગાય ઉઠયોગ ભકિત ને જ્ઞાન કરતાં સરી રની વિશુદ્ધ પ્રક્રિયામાં મસ્ત રહેવાનો માર્ગ છે ને એની સર્વાનુભૂતિને ગાયા ગાયતાં ભજનો ભારતીય સાહિત્યમાં વિપુલ છે. ધીરનાં આત્મજ્ઞાનદાની ભજનો એ કોટિમાં છે. :

"મૂલયક્રમી ગાંધે ચડિયા, ગનીયકે ગાવી ચડિયા,
 ત્રિવેણી માટે જો કોલ, ફેરા મારા કળિયા રે.
 સૂનશિખર પર ચમર ગજર નર પરમ પ્રભુ વિશ્વંસર,
 ધીર બળી ધરણીધર, ચઠગક ઠળિયા રે. "

લ ય યો ગ :

મોમુકારમય જગતની કલ્પના લયયોગમાં છે. અનન્યમુખ - એમ
 સાહા સ્વ માંદાનું સ્થાન મોમુકાર પર મહત્ત્વ મળેલું. લયયોગમાં છે.
 ઉચ્ચયોગ સાહાસ્વ કુંડલી:મંદિર: વળેલી કુંડલિની પર માધ્યારિત છે એટલે
 મહાચક્રિના પ્રતીકરૂપે શરીરની કુંડલિની શક્તિ ગણવામાં આવી છે,
 જેને વિશ્વનું માધ્યમ કહે છે. માત્ર જ વિશ્વનું આદિમૂળ મોમુકારના એકા-
 સરી મંદ્રનું નાથયોગમાં છે. ક્યારેક એટલે જ નાથયોગીને નાથયોગના
 ઉપાસક નાથયોગી કહેવાનું મનાય જાય. ગોરખનાથ તો મોમુકાર માત્ર
 સ્વરામર જગત્ કહી નાથ છે. તે વધુમાં કહે છે કે મોમુકાર મૂલમય રૂપ
 સકલ વિશ્વજ્વાળી નાથ છે. મોમુકાર સાધ્યા વિના સિધ્ધિ નથી. એ
 મોમુકાર નાથરૂપ હોવાં એમાં બસ, ઉરિ ને નર લીન રહે છે. એ વિના
 નિવૃત્તિ કલ્પના જ થઈ શકતી નથી.

"નાથિકમલમેં નીરચીને જુલો, કાયા કેસી ખીલ પડી ?

હસીસ લાજાં લાગે લહેરમાં, જગનમંડળ પર ધૂન પડી."

- એમ કહેતાં જ અનાહત નાથની કલ્પના સજ્જ બને છે.

"દસ દરવાજા બંધ કર્યાં, તો"ય ન પામ્યો વિશ્રામ - અકિત
 ઘેરી-ઘેરી નહિયાં વહે."

- એમ નાથ રૂપી નહિયાં લયયોગમાં વહે છે. ગાનંદની સમાધિદશા
 એ પછી અચકચ નથી. પરિણામે પ્રજ્ઞ-સ્થિતિ અતુલવત્તા રવિસાહેબ કહે છે
 કે હું-તું ના એક પછી રહેતા નથી :

"હમ નહિ બાવર જંગમ કરમાં, હમ નહિં જાત વરણ માસરમાં,

હમ નહિ પૃથ્વી પવન નીર તત્ત્વા, હમ નહિં કબી સૃષ્ટિ નહિ સત્ત્વા,

હમ નહિ અવસ્થા નહિ વેદવાણી, માર ફેહે નહિ પરમાણી,

હમ નહિ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપકરણી, શારદ શેષ સહે નહિ વરણી,
હમ નહિ મધ્યમ ઉચ્ચ સરપા, રવિરાય નહિ હાયા ધૂપા. "

પરમ તત્ત્વમાં માત્યાનો સ્વ ગનુભવતઃ "રવિરાય" જુઓ:

"કચણી ને ગકણી સરવે જુટી, કેનાં ગાયે ગીત ?
જોલણહારો ગાયે જોવાણો ગાયે ગાય ગદ્યેત
પારો ગળી પાનેરે, હેતુ રહ્યો તેમ ઠરી. "

ધીરો પણ ગનુભવી ગાયક, પાસે સ્વયોગની ઉપાસના કરતાં જાણે
પ્રશ્નરૂપે "જ્ઞાન-ગોવીંદી" માં મન, પવન, શબ્દ અને નાદગુંદના સ્વરૂપ
ચર્ચવા માગે છે,

"ગનુભવી ગાવો રે, જ્ઞાનગતિ ગોઠનારા,

ભેદ બતાવો રે, પ્રજા માંડી બળનારા - ટેક.

કહો પવનનું મૂળ કયને, કયાંથી આવ્યું મન ?

ઠીક કરી ઠેકાણું બતાવો, કયાં કહે છે મન પવન ?

શબ્દ કયાંથી ઉઠે રે ? ગગન માંડી થકનારા,

નાદગુંદનું રૂપ બતાવો, કયાં કયાં રહે છે હવ ?

જૂજલા અર્થ કરી સમજાવો એ સ્વરૂપે છે શિવ ? "

ગર્જન જ્યોતિ સ્વરૂપ પ્રજના ભેદને ધીરો ન્યારા ગણીને રજમાં પદમાં
જુદુ મંજન બતાં તિમિર દલ્યાનો માર્ગદ વ્યક્ત કરે છે: સ્વયોગમાંથી
સધાતી માર્ગદરદાને વાચા ગાયે છે :

" જહ પડે, વાળે ગાલરી, ધૂપરી નાદમાં થયકે કે,

વિના અર્ક મગવાળાં ગગન વિના વિદ્યુત્ થયકે રે,

ઘેહાર ભીતરે રમી રહ્યા, અમર ગર્જન મપાર રે,

મૂંગો તે ગાળા ધાલી ગાય, કેને એ સ્વાદ કહેવાય રે? "

૨૧ જ યોગ.

રાજયોગ ઉઠયોગથી ઉભટો છે. ઉઠયોગમાં પ્રાણનિરોધથી મન-સંયમ સાધવાની સાધનાદૃષ્ટિ છે, તો રાજયોગમાં મન દ્વારા પ્રાણનો સંયમ સાધવાની રીતિ છે. મનને મનથી જ મારવું એ - રાજયોગની રીત છે. યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, દયાન, ધારણા સમાધિ છે. એમાં ગળ્ટાંગ છે, એથી એને ગળ્ટાંગયોગ પણ કહે છે. રાજયોગમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા અદ્વૈતાનુભૂતિ થતી હોવાથી મંત્રયોગ, ઉઠયોગ ને લયયોગની અને રાજયોગની અંતિમ અવસ્થાનો એક જ છે.

જીવનના ચલ-અચલ કેન્દ્રો એમાં કુળ-કુઃજ, રૂપ, સર્વ સુક્ષ્મ ને ને સ્થૂળ સત્ત્વોને સત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એના પર શ્રવણ - મનન-નિદિધેવાસન કરવું એ રાજયોગીનું પ્રાથમિક પગલું છે. એમાંથી યમથી સમાધિ સુધીની અવસ્થાએ પહોંચી શકાય છે. મંત્રયોગ, ઉઠયોગ, અને લયયોગ અને રાજયોગને નાથયોગીઓ સમાનકક્ષાના ગણે છે એ દૃષ્ટિએ યોગનું ચતુર્વિધ લક્ષણ એમને મન વચ્ચે છે. વાણી પ્રાણ હુંદ અને મન એ ચારે અનુક્રમે ચાર યોગથી સંબંધિત બની શકે છે. ગમે તે એક યોગને સાધતા અદ્વૈત સમાધિ શક્ય છે ને એક યોગ પૂર્ણ કરતાં અન્ય ત્રણને પણ સાધી શકાય છે. રાજયોગમાં મનની વૃત્તિને જીતવાનો ક્રમ મહોં મનોની રીતે વ્યક્ત થયો છે:

"જોગી ! તેરો સંગડો ના છોડું મેરે લાલ ।

લાલામેરે દિલમે, મલખૂ, લગી રે ઘેરાનણ. - જોશું મેં તો બળી રે-

ધૂણીના લખ્યા, સંતો ! લખીયા ના કહેના રે,

મનવા જેણે ના લાખ્યા મેરે લાલ - લગી રે,

ઈન્દ્રના જીવા સંતો ! જીવા ના કહેના રે,

મનવા જેણે જીત્યા, મેરે લાલ - લગી રે.

કપડાં બે રંગ્યા, સંતો । અંગીયાં બે રંગ્યા
મનવા જેણે ના રંગ્યા, મેરે લાલ - લગી રે-૪"
મન સંયમનો બોધ આપતાં અન્ય ભજનો રા જ્યોતની પ્રક્રિયા
દર્શાવવા સમર્થ છે તેમાં ગંગાસતી, બેસલ-તોરણ વગેરેની વાણી જો બે
દૃષ્ટિએ ઉપકારક છે.

૩: સંતપરંપરા.

નિર્ગુણ, સુગુણ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની ભજનસૃષ્ટિ

: નિર્ગુણ :

પરમાત્માની સૃષ્ટિનો પાર પામી ન શકાવ એવો હોવાથી એ
પરમાત્માને નિર્ગુણ વિશેષણથી "સ્વેતલશ્વતરોપનિષદ્" ૧૬.૧૧ ૧માં
વર્ણવાય છે: ગીતા પણ (૧૩જી ચ. ૧૫ શ્લોક) એને "નિર્ગુણ હોવા
છતાં ગુણોનો ભોગ કરનાર કહે છે.

"આરે સૃષ્ટિનો ના વિભાવ નહોતો, ત્યારે ન ભવ હતું, ન અભવ
હતું કે ન રજસ્ હતું"-એમ "નાસદીય સૂકત" ના કથનનો પ્રતિધોષ એક
ભજનમાં મળે છે.:

"નો'તા રે મેર ને નો'તી મેદની,

નો'તા જે હી ધરતી ને અંકાસ રે હાં હાં

ચાંદો ને સૂરજ જે હી હોય નો તા,

ધણી મારો તે હી આપેઆપ રે હાં હાં." -બેસલ.

નિર્ગુણ છતાં ગુણભીકતા એ કેવો છે

"સરલ અંશમાં નામ તમાકુ, નામ વિના કોઈ કામનહિ

કાયા વરમંડમાં હુલો તપાસી, નામ સમોવડ કોઈ નહિ"

નિર્ગુણ સ્વરૂપ એ પરમાત્મા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પણ કેવા વેધક

નિરૂપણથી વ્યક્ત બને છે.

૪: કવિ "સાગર" સંપાદિત 'સંતોની વાણી' ૧૯૨૦ પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૭
ઉપરથી ઉધ્યુત, જે મીરાના નામે છે. અને જ મળતું "સોરઠી સંતો
મેધાણી ૧ માં નિંકમના નામે મળેલું છે.

" સખી ! ઉંઘુ જોઉ તો હરિ જાણ્યાનમાં

હેરીને જોઉ તો હરિ હેઠા રે.

સખી ! સૂઈને જોઉ તો સળકે સોડમાં

જાગીને જોઉ તો તળત પર બેઠા રે."-રવિદાસ

કળી રૂપ નિર્ગુણ કેટલે "અગુન" એમ કહે છે (જિ: પ્ર. પદ ૧૮૩) કળી રૂપ 'સુન. ચલીત' "નિર્ગુણ પ્રણમ" નિરગુણ રામ "નિરગુણ" નો એવન ઉદ્દેશ્ય સંખ્યાબંધ લખનો મળે કરે છે. સાત્ત્વિક રાજસિકને નામસિક એ ત્રણથી પણ નિર્ગુણ પર છે (પદ ૧૮૪), હવે એ નિર્ગુણની માયા બેલા પણ છે.

" તે હી પંડો ગૂરજ હોતું નહિ,

પવન, પાણી જાકાલ નહિ,

તે હી નિરંજન નિરાકાર હતા હા

તેજપિંજરની માયા છે ચારી રે-મારકંડ રપિ.

નિર્ગુણને ન્યોત-સ્વરૂપે પણ નારાયણનો પાળીઓએ પ્રયત્ન કર્યો છે

"તેજ પંજરલો, અર્ધે નારાયણ રે હા ન્યોત રપી તણો ચંપાલ છે"

માર્ગી, નાથ-સિદ્ધો અને બૌદ્ધોનો નિર્ગુણ પર ગળંડ વિસ્તાર છે.

પ: પરંતુ નિર્ગુણમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક તરીકે તો કળી રૂપ સાહેબનું જ ક્ષમામાં માલે છે. કળી રૂપ સાહેબે એક નરક સમાનંદનના સિબ્દ બનીને ભારતીય મદ્યવૈતલાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો અહાં કરી, અને બીજા બાજુ કેટલાક સૂફી કહી રા અને ગોલિયા બો પાસેથી સૂફી ધર્મના સંસ્કાર પણ જોવા ! મેટલે લેખની વાણીમાં કેટલેક ઠેકાણે મદ્યવૈતલાદની અલક મળે છે અને કેટલેક ઠેકાણે સૂફીઓના પ્રેમતત્ત્વની અને કચોડુ પવનગ્ગરી પુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે.

ના રીતે, હેસમાં સમુલ અને નિર્ગુણના નામથી ભકૃકવિગ્નોની બે ધારાઓ વિક્રમની પંદરમી સદીના અંતભાગથી માંડીને સત્તરમી સદીના અંત સુધી સફળાન્તરે વહી રહી હતી.

- ડૉ. મજુલાલ મલ્યુદાર, મીરાંબાઈ એક મન

નિર્ગુણ સ્વરૂપ પ્રભુનો એમનાં ભજનોમાં અલગ (અલક્ષ્ય) સંબંધથી વારં વાર ઉલ્લેખ થયો છે. લગભગ મોટા ભાગના ભજનિકોની ભજન શૃષ્ટિમાં અલગ નામ ધણીનો આરાધ જેવો ઉલ્લેખો ગાવાં કરે છે. એમણે નિર્ગુણપદ્મને અજરામર, નિરંજન, અવધૂ કે અવધૂત, લેખ પંજર, અલગ, અલગધણી, જેવાં વિશેષણોથી ગાયો છે.

નિર્ગુણની કિલશુદ્ધી એ ગાયણી ભજનપરંપરામાં વિશિષ્ટ છે. જોકે એનાં મૂળ વેદોપનિષદ જેટલાં જૂનાં છે. બુદ્ધની જીવનદૃષ્ટિનો પરિપાક પ્રીલતી મહાયાન, વજ્રયાન, સિદ્ધાંતની પરંપરામાં નિર્ગુણનો મહિમો અપાર છે. નિર્ગુણ એ એકેશ્વરવાદી કે બ્રહ્મવાદી મોક્ષમાર્ગીનું ઉપાસ્ય તત્ત્વ બની રહ્યું. જીવનંત અનાદિ કે કાલાતીત જેવા વિશેષણોથી કબીર એને લેણે છે. (પદ ૧૮૦)

“સંતો બાઈરે, ઉન ધરકી મોહેળત સમજાવો જન પરમે બ્રહ્મ
ગાયા જ.

સંતો બાઈ રે, કાયા છોડ મલે જ્ય કંસા તજ્ય જીવકા કહા
જાય સમાયા જ.

સંતો બાઈ રે, કોઈક પૂર્વેશિવ સકિત હું કોઈ પીર મનાવે
—સંતો ઉન ધરકી

સંતો બાઈ રે, અલગ પુરુષ કી માદ ન જાણે, કોગટ ફેરા
ગાવે જ.

પાના ૨૭ પરની કૃત —નોંટ—

૬ એક બાજુ પ્રાચીન સગુણ ઉપાસનાનું કાવ્યક્ષેત્ર તેજા રંગ રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમાં જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી તેની દૃષ્ટિથી, હિન્દુ મુસલમાન બંનેને માટે એક સામાન્ય સક્રિયમાર્ગનો પણ વિકાસ થવા માંડ્યો. આ માર્ગ એકેશ્વરવાદનું એક અનિરિચત રૂપ લઈને તૈયાર થયો: જે કચારેક બ્રહ્મવાદ તરફ પણ ઠળતો અને કચારેક પયગમ્બરી છુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો, આ વાદ “નિર્ગુણપંથ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. —ડૉ. મંજુલાલ મજુમદાર—અરબાઈ—એક મંનપૂ: ૬૩

ભજનમાં સગુણ પ્રેમલક્ષણાલંકિત :

ભારતમાં સગુણ - વિચારધારાને બહુ જ પ્રાચીનકાળથી પૃષ્ઠિત થઈ છે. ભાગવતધર્મ અને રાધાવલ્લ્ભી સંપ્રદાય કે ઉત્તરદિગ્વંશી સંપ્રદાયમાં સગુણમતને સ્થાન છે. આ એક સાધના માર્ગ છે, દાશનિક - મતવાદ તરીકે નથી. અહીં વિષ્ણુ, રામ, રાધા કૃષ્ણની ઉપાસના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં નાનાદાસની "ભકતમાલા" માં હરિવંશમાંની ભજનશૈલીને ગૂઠ ને રહસ્યપ્રધાન તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે.

પરમાત્માના નિર્ગુણ સ્વરૂપને કોઈક આકૃતિમાં ગુણ સ્વરૂપે પામવાનો પ્રયત્ન અગુણવાદીઓનો છે. પ્રેમને જ અહીં વિપ્રવર્ત્ત સકલ કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે. પરમાત્માના જ્ઞાન, શક્તિ, શૈશ્વર્ય, બલ, વીર્ય ને તન્મને અહીં પ્રતીકરૂપે પૂજવાનો ને ભજવાનો શ્રેવામાર્ગ છે. વિષ્ણુ, રામ-કૃષ્ણ એના અવતાર^{નો} પૂજ્ય વિભૂતિઓ છે.

પદ્મગુણથી બિદ્ય પરિબ્રહ્મ સત્ય, રજસ ને તમસ ઇ. પ્રાકૃત ગુણોથી વિહીન હોવાથી તેને નિર્ગુણ કહે છે, તો કેટલાક પરબ્રહ્મને જે પ્રાકૃત ગુણોથી શુદ્ધ માને છે, એ ગુણસ્વરૂપને પૂજે છે. ભક્તિના અનેક સંપ્રદાયો - માં ભગવાનના સગુણસ્વરૂપ ઉપર ભાર મારવામાં આવ્યો છે ને એ સગુણને રામભક્તિ^{ને} કે કૃષ્ણભક્તિનાં પદોમાં માર્ફ્ટ ભાવે ગાવામાં આવ્યો છે. મધ્યયુગમાં જૈણવ ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોમાં રામાનુજાચાર્યે સગુણવાદની પૃષ્ઠિરૂપે અવતારલીલાનાં વર્ણન - કીર્તન પર સ્વિશેષ ભાર માર્યો છે.

છતાંય નિર્ગુણ - સગુણના તત્ત્વભેદોને દૂર કરવાના માર્ગો પણ તત્ત્વધર્મ - ના ઉત્તિહાસ જોતાં વિચારાયા છે. તુલસીદાસે બન્નેનાં અભેદનો સિદ્ધાંત ગાવો છે. રામ-સ્વરૂપ એમને વિશેષ પ્રિય હોવાથી એ સગુણસ્વરૂપનો ગહિમા ગાતા હોય એમ માની શકાય. પણ નિર્ગુણસ્વરૂપ પણ એમને એટલુંજ સરળ છે. બિદ્ય સગુણ જે સ્વરૂપ માનવા પાર વિનાની મધ્યા જોઈએ છે એમ તુલસીદાસ કહે છે.

સ્રોતસ્રોત સિદ્ધાન્ત

ગુજરાતમાં સુલકી દાસનાં પદો મળે છે જેને ભજનકોને પોતાનાં
બનાવીને ગાવાં છે :

"ભજનકપુરમાં ગાવો ઉરિ, હે હ રાજા હરથના રે કુમાર."

"હે હ ગણ રથ જોડ ઉરિ, થલ્યા ઉરિ બનયે -ગણ રથ જો ઉરિ"

"હોલ કલમ ઉરિ સાઈ ખંભાચો રે."

"ભરથણ, તમ ધર્મ જાણો મોરા વીરા."

"મેરે રાયજીએ ગરવ કર્યો સોઈ નર હાથો."

જેવી પંક્તિઓથી શરૂ થતાં એ ભજનો સ્વિશેષ રામના સશુણ્દરપને
ભક્તિપૂર્વક સંગે છે.

ભક્તિના અનેક સંપ્રદાયો સ્થપાયા છે. એમાં પ્રથમ સશુણ્દરપને
પૂજા, ઉપાસના, નારાધના ને ધ્યાનથી સહેજમાં પામી શકાય છે
જેવી ભક્તોની માન્યતા છે.

મધ્ય, વિષ્ણુસ્વામી, નિર્ભાર્ક અને રામાતુજ એ ચાર વૈષ્ણવમતની
મુખ્ય ધારાઓ છે. એમાં રામ અને કૃષ્ણની ઉપાસના પ્રબોધવામાં આવી
છે. ચેતન્યની રાધા -ભક્તિ નામસંકીર્તનની ઉપાસનાનું મંત્ર છે. શ્રી
વલ્લભાચાર્યની બાલકૃષ્ણ-ભક્તિ ઉત્તર ને પશ્ચિમ ભારતમાં લોકપ્રિય
થઈ. એના ચષ્ટછાપના કવિઓની અક્ષર ભારતની ભક્તિકવિતામાં એક
નવો ચેતનાપ્રવાહ લાવે છે. ભીમીતો એ દૃષ્ટીએ નવી શૈલીથી પદ
સાહિત્યને કંકારે છે. પરિણામે ગુજરાતની ભજનકવિતા પણ એના
પ્રવાહે રંગાયા વિના રહી નથી. નરસિંહ, રવિદાસ, મીરં, દાસી
હવણ, દયારામ અને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ પર કૃષ્ણ
ભક્તિનો રંગ રેલાયો છે. કેટલાંક પર કોઈ પંથ કે વિચારસરણિની
સ્પષ્ટ છાપ નથી. પણ કૃષ્ણભક્તિ વ્યાપકપણે ભજનકોનો કવનવિષય
બની છે.

"ઈસુની ચોક્કસી સહીયાં રામાતુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં

રામાનંદ સયા. એમણે વિષ્ણુના અક્ષર રામની ઉપાસના પર જોર દીધું અને એક જ સંપ્રદાય બનાવ્યો. બીજી બાજુ શ્રી વલ્લાભાચાર્ય પ્રેમમૂર્તિ બાલકૃષ્ણને લઈ જનતાને ભકિતરસમગ્ન કરી. આ રીતે રામ-ભકિત અને કૃષ્ણભકિતના ઉપાસકોની દિવલિધ પરંપરા ચાલી. — આ ડો. મંજુલાલ મજુમદારના વિધાનમાં સચ્ચિદાનંદની પ્રવાહ મધ્યકાળમાં કેવો હતો તેનું દિશાસૂચન મળે છે. આની ચસર ગુજરાતમાં પણ થઈ અને કૃષ્ણભકિતનાં પદો અધ્યાત્મ ચારતરપે પ્રકટયાં.

નરસિંહ, કેશવદાસ, બાલણ, જનાર્દન, વીરસિંહ, ભીમ, મીરાં, દાસી હવણ, દયારામ, જેવાંઓની સર્જનશૃષ્ટિમાં કૃષ્ણભકિતના પ્રલંબ-સૂરો પણ વણાયા છે. એમની પદકવિતામાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું અલંબન પણ ધ્યાન યેચે છે. આ ચાટે જયદેવ અને વિદ્યાપતિનું જેમણે મેમના પર છે.

"કૃષ્ણચરિત્રના ગાનમાં ઊર્મિગીતોની જે ધારા બંજાળામાં બાર-માં ચલકમાં જયદેવે અને કૌદમા ચલકમાં મિથિલામાં વિદ્યાપતિએ — વહાલી, અને લીલાશુક — પિલ્લમંગળે "શ્રીકૃષ્ણકર્ણામૃત" અને બાલકૃષ્ણ-ક્રીડાકાવ્ય" નાં મધુર સંસ્કૃત સુકતકોમાં જે ભકિતને રેલાવી તેનું અવલંબન પ્રજના ભક્તકવિઓએ પણ કર્યું. વલ્લાભાચાર્યે "મધુરા બટક" જેવાં કૃષ્ણ-સ્તોત્રોથી તેમજ તેમના પુત્ર વિઠ્ઠલનાથજી સ્તોત્ર સ્વરચનાથી તેમજ ગુજરાતમાં નરસિંહ અને મીરાંએ પણ રાધાકૃષ્ણકીડાનાં છૂટાં પદો લખાઈ કીર્તનો રચી, એ પરંપરાને ચાલુ રાખી, હિન્દી સાહિત્યમાં તો કવિઓએ પોતાની શૃંગારમયી સુકતક કવિતાને ચાટે રાધા અને કૃષ્ણને કૌં જ પ્રેમ આલેખન તરીકે લીધો હતો."

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તેના કવિઓ અને પ્રેમલક્ષણ ભકિત:

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી (૧૭૮૧-૧૮૦૩) જે સ્થાપેલો શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય એ મૂળ તો તૈષ્ણવ ભકિતસંપ્રદાય જ છે. એમણે યોગશ્રાવણ ને ચાંડ લપસચર્યાનાં જોડે જે નિશ્ચિધ્વજો પ્રાપ્ત કરી હતી, તેના પરિપાક રૂપે ચાંચાર્યે નીકળેલા નીલકંઠ મંગરોજી આવે છે. હાં ઉધ્ધવરૂપ મનાતા સ્વામી રામાનંદના લોજ ગાયે એમણે

ઉ.સ. ૧૮૦૦માં દીક્ષા લીધી. આ સુવાન આચાર્ય તરીકે સમર્થ ધર્મ પ્રચારક બની રહ્યા. એમના શિષ્યમંડળમાંના મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, પ્રહ્માનંદ અને પ્રેમસખી (પ્રેમાનંદ) પ્રેમલક્ષણાલકિતના એ સંપ્રદાયના સમર્થ કવિઓ તરીકે યાદ અવગા.

મુક્તાનંદ ૧૧૭૬૧-૧૮૩૦-૧

શ્રી સહજાનંદની ત્રણે મોટા છતાં શુદ્ધ આત્મા અને વિનમ્રતાથી એમના શિષ્ય બનેલા મુકુંદદાસે દીક્ષા પછી મુક્તાનંદ નામ ધ્યાયું છે. "મુકુંદલાલની" ઉધ્યવળીતા અને સતીગીતા" એમની કૃતિઓ છે. એમાં ઉધ્યવળીતા" એ ત્રણેમાં કવિત્વ શુભે ચકી ચાલી છે. કૃષ્ણપ્રેમ ગાત્રીને વ્યક્ત કરતી ગોપીનો કરણ રસ એનું સુંદર નિરૂપણ છે. ઉપરાંત એના છૂટક પદોમાં વ્યક્ત થતી પ્રેમલક્ષણાલકિત સંપ્રદાયમાં અનેકોની હૈયાસંગત શ્રદ્ધા છે.

નિષ્કુળાનંદ ૧૭૬૬-૧૮૪૮ ૧

કચ્છના લાલજી સુવાર શ્રી સહજાનંદના ગોમિયા તરીકે સંગાળી બન્યા. સાધુવેશ પહેરાવી સ્વામીએ ભિક્ષારી મોકલવા નિષ્કુળાનંદ નામ ગાપ્યું. એ પછી તો વૈરાગ્યની લગ્નનીએ એમને આતમરાગી બનાવ્યા.

લગભગ ૨૦ જેટલા કાવ્યકાવ્યો અને ત્રણ હજાર પદોના એ સર્જક છે. સ્વામીજીના જીવનને પરિદેશમાં "પુરુષોત્તમ પ્રકાશ" અને "નકત ચિંતમાણી" રૂપે વ્યક્ત કરીને શુદ્ધ-પ્રભુપૂજાર્થ રહસ્ય પ્રકટ કર્યું છે. બકતોની આપ્યાનો પણ કવ્યાં છે.

"જનની છવો રે ગોપીચંદની, પુષ્પને પ્રેર્યો વેરાગ છ,
ઉપદેશ ગાપ્યો એણી પેર, લાગ્યો સંસારીકો આગ છ"

અને ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ભરથરી, રાવણના દાયલાથી એ ભજન વૈરાગ્યનો ભગવો રંગ લગાડી દે છે.

"ત્યાગ ન દે રે વૈરાગ્ય વિના "એ ભજન તો ગાંધીજીને પણ કેટલું પ્રિય હતું. ચિરહ-મિલનના એ સ્વરૂપ વર્ણનના પદો પણ ભકિત રસમાંના પ્રેમપદારથને દર્શાવે છે. એમની બાપા સરજાને હૈયાઓગરી

ઉભરી જાવ તેવી છે.

"જંગલ વસાવ્યું રે જોગીયે, લછ તનડાની માસણ.
લાલ ન ગમે મા વિશ્વની, માટે પહોર ઉદાસણ
ધન્ય તે સ્વાંગ વેરાગને, લછ તનડાની માસણો,
કુળ રે લછ નિબૂળ થયા, તેનું કુળ અવિનાશ હ."

બ્રહ્માનંદ સ્વામી ૧૧૭૭૨-૧૮૪૬

સંપ્રદાયના મા ગણનાપાત્ર કવિ કવિત્વની મુદાથી બ્રહ્મભગનીને માણે છે. મૂળ તો લાડૂ બારોટ નામે એમની સંધારી ગોળણ થયે છે. માણુ લળેટીયા માવેલું બાણ એમનું જન્મસ્થાન છે. કચ્છમાંની કવિશ્રાવણમાં પિંગળના સંસ્કાર મેળવીને સલંકાર અભ્યાસી થયા. એમની મૈત્રિક પ્રતિભા સહજાનંદના દર્શન મે સન્નિધ્યથી ખીલી ઉઠી. સ્વામીજી પણ એમને "સુખા"ના સંબોધનથી લડાવતા.

"નિરશુભ પંથ નિરાલા, લાધો નિરશુભ પંથ નિરાલા રે,
નહી તિલક નહીં છાપ પારણા, નહીં કંઠી નહીં માલા રે
નિશ્ચ દિન ધ્યાન લગે હી રહે મેં પ્રગટે જ્યોત ઉજાલા.

સહેજે સુમરન ઠોવલ ધર્યે સોઈ ગાપ સુખાલા રે,
નહિ મૂરલ નહિ રે કછૂ સૂરત, રૂપ રંગતલાલા રે.
સળ જળ વ્યાપક પટ પર પૂરણ, મેલન પુરુષ વિજાલા
નહિ ઉત્તમ નહિ નીચન મધ્યમ, સળ સમાન જળ પાલા રે.
બ્રહ્માનંદ રૂપ પહેયાનો તજો સકલ પ્રમ જાણી રે."

"પ્રેમનગર મલ જાના મુલાકિર, પ્રેમનગર મલ જાના મુલાકિર
પ્રેમનગરકા પંથ કઠિન છે, ઉંચે શિખર ઠિકાના,
પ્રેમનગરકી નહિયાં ગહરી, લાખો લોક હુવાના.
પ્રેમનગરકી સુંદર પરિચા, સળ જળ ફેળ હુવાના.
"બ્રહ્માનંદ" કોઈ વિરલા પહોંચે, પાવે પદ નિરવાના."

"મા તન રંગ પતંગ સરિખો જાતા વાર ન લાગે છ"

"નરોડ દીધી હુને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર."

"માણું જોવાં રે મોઢે નહિ તે નર માટી."

"સાચા શૂરા રે જેના વરી ધાવ વધાણે"

"જગતમે છવન હે દિન ચાર."

"નાવોં પથરો લરે, પ્રજા સહાય સો કરે."

આવા જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો પદો પ્રજાસુખારીને વ્યક્ત કરે છે.

કૃષ્ણભક્તિ વ્યક્ત કરતાં પદો પણ છે :

"શ્રીકૃષ્ણ કહે નિરધારા સુન ચરજીન બચન હામારા."

"શ્રીકૃષ્ણ લાજ રખ મોરી, મૈય સરજ પડી હું તોરી."

"લટકાળા હો લાલ ! મન માણું લીધું રે લટકે તારે,"

લટકાળા ! હો તારે લટકે રે લેરજડા ! હું લોલાણી"

"હેલા ! તારું જોશું લાળી મોહી હું વનમાળી રે,"

"રે લગની તો હરિવરની લાગી મેં તનધનની બાણા ત્યાગી"

"રે ચિર જાટે નટવરને લરીએ રે પાછા પગલાં તે નવ ભરીએ."

—પ્રેમસાક્ષીભક્તિનો આ ગાથક આવી મનોહર પંક્તિઓથી સર થતાં બજનોગાં ગોપીલાવને ગાય છે. જ્ઞાનવૈરાગ્યનો પદોમાં પણ એની સિદ્ધહરલ કવિતાકલા પ્રકટે છે. ચેતું કીશલ, બાણાસામર્થ્યને કવિત્વની મુદામયી ચિત્ર શક્તિ બજનહેલને પુષ્ટ કરે છે. શ્રી મુતુશી જેના કાવ્યત્વની પ્રશંસા કરતાં કહે છે: "...જેના સબ્દોના તેજથી ભાવો સૂર્યકિરણોમાં લરંગો નાથલા હોય તેમ નાથે છે. કોઈક કોઈક ઠેકાણે તો ભાવણ, પ્રેમાનંદ, કે મુક્તાનંદ કરતાંયે સરસ શબ્દો તે વાપરી શકે છે અને દયારામની ચમકથી બુદ્ધો છતાં તેવીજ શોહક ચમક તેમાં દેખાય છે."

..તેણે રચેલા અકિતસાહિત્યમાં ઉપા પ્રકારની કલા છે અને શૈલીની મોહકતા છે." ૮

પ્રેમસખી પ્રેમાનંદ ૧ ૧૭૭૬ - ૧૮૪૫ ૧

પ્રેમસખીનું બિદુદ પામેલા પ્રેમાનંદને જોઈને સાપ્તાગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાનું મન થઈ જાય એવી ભાવના શ્રી સહજાનંદજી ^{જી} કરેલી. એમનું સર્વનાત્મક દૃષ્ટિબિંદુ એક પ્રેમઅકિતમાં રમણ કરતી ગોપાંગનાનું છે. પોતાને નરસિંહ-મીરાની જેમ ગોપી કલ્પીને એમણે હૃદયને અકિતસખીનું કર્યું છે. પરમાનંદની મસ્તી પણ ગોપીભાવથી એમણે માણી છે. જીવનનો સ્વસ્થ ને સુણદર્શી પરમપ્રેમ ગોપીરૂપે જાણે માણવાનો ચંકલ્ય કર્યો હોય એવી કાવ્ય-ભાવોર્મિઓ ગાઈ છે. તેમના કૃષ્ણ લો સહજાનંદ હતા.

શુદ્ધસાધના સાથે સૂરસાધના પણ એમને વરી હતી. અકિતબોધ ને જ્ઞાનવૈરાગ્યની અભિવ્યક્તિ, અકિતરસની ચાંત સમાધિના સાગરમાં મનને મગ્ન કરે છે.

"મેં લો બિદ ભરોસે બહુનામી."

"સેવા સુમરન કહુવે ન જાતું, સુનો તો પરમ સુદુસ્વામી."

૦" વંદુ સહજાનંદ રસરૂપ, મનુપમ સારને રે લોલ."

"સજની શ્રીજી પુજમે સાંભર્યાં રે. "

" નેણામાં રાણું રે, નેણામાં રાણું રે, નાથજીને જલન કરીને મારા નેણામાં રાણું."

જ્ઞાનઅકિતની અજોડી જેટલી વૈરાગ્યપ્રધાન છે તેટલી જ પ્રેમ - અકિત રસમગ્ન કરનારી છે. ગોપીવિરહનાં એમના પદો એ દૃષ્ટિમાં અવલોકવાં જેવા છે.

" હો રસિયા ! મેં લો સરણ તિહારી."

"વિસાર ન જાજો મેરે મીત"

૮. અકિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય પૃ: ૩૮૭ામધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ"

જેવાં ભજનોની પંક્તિઓ મનમાં વસી જાય એવી છે. ભાષા, ભાવ અર્થનું સાહિત્ય આ કવિને સિદ્ધિરૂપે વર્ચા છે. મહાત્મા જીંદગી ગાંધીજી પણ આશ્રય ભજનાવલિમાં પ્રેમસગીને સ્થાન આપે છે.

મુનશી પ્રેમસગીમાં સુધ્ધ લકિતનું દર્શન કરે છે: "લકિતસાહિત્યની દૃષ્ટિએ સ્વામીનારાયણપંથમાં મોટા કવિ છે, એટલુંજ નહિ, પણ નરસિંહ મહેતાના પછી પ્રધ્યકાળના સાહિત્યમાં જો કોઈના કાવ્યોમાં સુધ્ધ લકિતની ગાંધ દેખાતી હોય તો આ પ્રેમાનંદમાં છે." ૬
શ્રી ચંતરરાય રાવળ^{૧૦} પણ કહે છે "જેમ મુકતાનંદ સ્વામીની કવિતાનો શુભ પ્રસાદ અને પ્રભુમાનંદ સ્વામીની કેટલીક કવિતાનો શુભ ચોખ્ખા છે, તેમ આ "પ્રેમસગી"ની કવિતાનો પ્રધાન શુભ માધુર્ય છે. એમની ભાષા ક્યારેક હિંદી મિશ્રિત બની છે."

પંથની ભજનસૃષ્ટિની દૃઢી સમીક્ષા કરતાં આટલું કહી શકાય, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન અને લકિતનો સમન્વય એ ભજનસૃષ્ટિમાંના મત્તેક પંથ કે સંપ્રદાયમાંની વાણીમાં પ્રબોધાયો છે. છતાંય ત્યાગ અને વૈરાગ્યની સાધના મંત્ર, હઠ, લય ને રાજયોગ દ્વારા કરીને આત્માની પરમ ઉર્ધ્વગતિના પ્રલંબ સૂરને વાગા આપતા નાથપંથીઓ એકલ આનંદચાત્રીઓ જેવા છે. મહામાર્ગની પુરુષ - પ્રકૃતિના અભિન્નતત્ત્વને પ્રબોધતી વાણી - ધારા સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિની રમ્યકલ્પનાઓથી મંકિત હોઈ વેદોપનિષદોની ચિરંતન અનુભૂતિઓના પડખા પાડે છે. સૂન્યવાદીઓની છાયા પણ નાદબ્રહ્મના સ્વરૂપની મીમાંસાસમી હોઈ વિશ્વની ચેતનામાં બનાવતના હેતુ દર્શન કરે છે. તો નિર્ગુણવાદીઓ અલક્ષ્યને લક્ષ્યરૂપે કલ્પીને નિરંજનોનો આરાધ જાણ છે. અશુભદર્શી ગોપીકદવી પ્રેમ-લક્ષણા લકિતમય પદાવલી - ને ભજનમાં ચલતારે છે.

આત્મસંજનની સત્તાર જેતું ભજન આ રીતે પંથોની વિભિન્ન સાધના-પ્રણાલીઓના સંવાદી સૂરો રેલાવીને ચિંતનની ચસ્ત મદિલી ભાવ ભરતીતું સુરમ્ય અનિર્વચનીય વાતાવરણ બંધું કરે છે. પંથોની ભજનસૃષ્ટિની આ ભાવોદધિમાં નામી-અનામી અનેક સગંકો લોકહૃદયની

નાનીથી નૈઋત્યોને સહેલાઈથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે એમાંના કેટલાકને
શાસ્ત્રવતના કિનારાની પેઢેપારની પરમશ્યોતિ સુધી પહોંચવાની આત્મ-
લગ્નની લાગે છે.

૬. સકિત અને સાહિત્ય : મધ્યકાળનો સાહિત્યપ્રવાહ પૃ: ૩૮૫ ।

૧૦. ય. મ. રાવલ :

ગુજરાતી સાહિત્ય : મધ્યકાળ પૃ: ૨૦૬